Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2019 = 6.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL, SEPT-OCT, 2020, VOL- 8/61

शांतता शिक्षण आणि शिक्षक शिक्षण

विश्वासराव शरद हरि, Ph. D.

आदर्श वहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालय कर्वे रोड पुणे 4 .

Abstract

संकल्पनात्मक लेखाची उद्दिष्टे ः

अ ः शांतता शिक्षणाची गरज
ब ः शांतता शिक्षणाचे भारतात झालेले प्रयत्न .
क ः शांततेची संकल्पना .
ड ः अंतर्गत शांततेकडून बाह्य शांततेकडे .
इ ः शांतता आणि शिक्षण .
ई ः शांतता शिक्षण आणि शिक्षक शिक्षण .
उ ः शांतता शिक्षणातील काही प्रमुख गोष्टी .
□नैसर्गिक स्वभाव गुणांचा शोध व त्यांचे प्रकटीकरण .
□व्यक्तीविकासातून सामाजिक विकास .
□सामाजिक विकासातून व्यक्तीविकास .
□मानसिक शांततेचा विकास .
□शांतता शिक्षण संकल्पना .

या सर्वाचा जर विचार केला तर असे लक्षात येते की शिक्षक शिक्षणाद्वारेच शांतता शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करणे सहज शक्य होईल .

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

शिक्षण व्यवस्था ही समाजाच्या गरजेतून निर्माण झालेली सामाजिक व्यवस्था आहे . समाजाला ज्या समस्या भेडसावतात□त्यांच्या ज्या गरजा असतात□त्या समस्या□त्या गरजा दूर करण्यासाठी शिक्षण व्यवस्था कार्य करते . या कार्यातुनच आपला अभ्यासक्रम तयार करते . शिक्षण व्यवस्था आपला अभ्यासक्रम समाजाच्या गरजेनुरूप वेळोवेळी बदलून घेत असते . □उदा . संगणक शिक्षण□लोकसंख्या शिक्षण□पर्यावरण शिक्षण□मूल्यशिक्षण□लैंगिक शिक्षण□शांतता शिक्षण इ . □ शांततेसाठी शिक्षणाची गरज फार प्राचीन काळापासून होती . परंतु त्याची व्याप्ती सर्वव्यापी नसल्यामुळे ते शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय मानले गेले नाही .

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

उदा. प्राचीन काळी सुद्धा छोठया मोठया लढाया होतच होत्या□पण त्या लढायांचे काही संकेत□नियम होते. तसेच त्याची हानी सर्वच लोकांना होत होती असेही नाही. परंतु आता ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारलेल्या आहेत□ वेगवेगळे शोध लागलेले आहेत. त्यातच आधुनिकीकरण□यांत्रिकीकरण यांची भर पडल्यांमुळे मानवी मुल्यांचा ऱ्हास झालेला आहे. मानवाने विचारांची व कृतींची कोणतीही बंधने न पाळल्यामुळे मानवाच्या कुरतेचे परिणाम सर्वच मानव जातीला भोगावे लागणार आहेत. यातूनच शांततेसाठी शिक्षण ही संकल्पना उदयाला आली. विकसित व विकसनशील देशांनी अणु तसेच विषाणु विषयक आधुनिक तंत्रज्ञान विकसित केलेले आहे. त्यांच्या परिणामांची झळ जगातील प्रत्येक मानवाला बसणार असून त्याचे अनिष्ट परिणाम भोगावे लागणार आहेत. आणि म्हणूनच शांततेसाठी शिक्षणाची गरज आणखीणच वाढलेली आहे.

शांतता शिक्षणाचे भारतात झालेले प्रयत्न ः

शांततेसाठी झालेल्या प्रयत्नांचा मागोवा घेतला असता असे आढळते की□याची सुरवात बुध्दकाळापासून होते. दुःखमय जगाचे दुःख कमी करण्याच्या प्रयत्नातून शांततेच्या शिक्षणाची सुरवात झाली. संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी विश्वात्मक देवाकडे मागितलेले पसायदान व विविध संतांनी मानवतेसाठी केलेले प्रयत्न हे शांततेसाठी मोलाचे आहेत. महात्मा गांधीनी सांगितलेली अहिंसा□शांतता□सद्भाव आणि सहिष्णुता हेही याच प्रयत्नांचा एक भाग आहेत. शांततेविषयी पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की□“ Peace is not a relationship of Nations. It is a condition of mind brought about by secrenity of soul. Peace is not merely the absence of war. It is also a state of mind. Lasting peace can come only to peaceful people.” साने गुरूजींनी सांगितलेले पुढील वचन□“दया□क्षमा□शांती तेथे देवाची वस्ती” तसेच त्यांनी केलेली कविता□“खरा तो एकची धर्म□जगाला प्रेम अर्पावे” हे सुद्धा शांततेचा मार्ग दाखवतात. वेगवेगळया शिक्षण तत्त्वज्ञांनी केलेल्या शांततेच्या व्याख्या आजही त्याच उद्देशाची पाठराखण करताना दिसतात. उदा. मॉटेसरी यांची “ शिक्षणाच्या माध्यमातून शांततेचे मूल्य रूजविण्याची प्रक्रिया म्हणजे शांततेचे शिक्षण होय.” ही व्याख्या होय. तसेच शिक्षणाचा राष्ट्रीय आराखडा **2005** मध्ये शांततेची व्याख्या पुढील प्रमाणे दिली आहे. “ स्वतःबरोबर आणि निसर्गा सहित इतरांबरोबर सुसंवाद साधण्यासाठी आवश्यक असणारी मूल्ये□दृष्टिकोन आणि कौशल्ये रूजविण्यासाठी दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शांततेसाठी शिक्षण होय.” असे अनेक प्रयत्न शांततेसाठी भारतात झाल्याचे आढळतात.

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

शांततेची संकल्पना ः

शांतता व शिक्षण या दोन्ही शब्दांचे एकत्रीकरण म्हणजे शांतता शिक्षण होय. शांतता हा शब्द समाजातील बाह्य शांतता तसेच मनातील अंतर्गत शांतता या अर्थाने घेता येतो. बाह्य शांतता म्हणजे दृष्य स्वरूपातील शांतता व अंतर्गत शांतता म्हणजे अदृष्य स्वरूपातील शांतता होय. दृष्य स्वरूपातील शांतता म्हणजे सुखी व समृद्ध जीवन□वेगवेगळया तंत्रज्ञानांनी युक्त असे आरामदायी जीवन होय. तसेच अंतर्गत शांतता म्हणजे मनाची शांतता होय. या दोन्ही प्रकारच्या शांततेमध्ये मनाची शांतता जास्त महत्त्वाची ठरते. कारण बाह्य शांततेची परिणामकारकता अंतर्गत शांततेवर अवलंबून असते. म्हणजेच माणसाकडे कितीही सुखसमृद्धी असेल परंतु तो मनाने शांत व समाधानी नसेल तर त्या समृद्धीचा काहीही उपयोग नसतो.पण माणसाकडे अंतर्गत शांतता असेल तो मनाने समाधानी असेल आणि त्याच्याकडे भौतिक समृद्धी नसेल तरीही तो खूप सुखी व समाधानी असतो.थोडक्यात शांततेत समाधानाचा भाव असतो.तसेच शांतता ही संकल्पना व्यक्तिसापेक्ष व वैयक्तिक जडणघडणीवर व संस्कारावर अवलंबून असते.

तसेच व्यक्तीकडे जे दैवी नैसर्गिक गुण आहेत□त्याच्या आधाराने व्यक्तीला जे मिळालेले आहे व तो जे मिळविणार आहे यात समाधान मानण्याची प्रक्रिया म्हणजे अंतर्गत शांतता होय.

या सर्वांचा विचार केल्यावर शांततेचा व्यापक अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगता येतो. "वैयक्तिक□ सामाजिक□राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्याचा सन्मान ठेवून□कोणत्याही प्रकारची अराजकता निर्माण न होता न्याय भावनेचा सलोखा□स्वस्थता□समाधान व सुखासीन अवस्था म्हणजे शांतता. शांततेमध्ये फक्त□आहे त्यात समाधान मानण्याची प्रक्रिया नसून सनदशीर मार्गाने स्वतःबरोबर इतरांचीही प्रगती साधण्याची प्रक्रिया आहे. शांततेच्या शिक्षणात नैसर्गिक शक्ती कोणत्या व भौतिक शक्ती कोणत्या याची जाणीव होणे गरजेचे आहे. तसेच या दोन्ही शक्तींचा योग्य वापर करून स्वतःबरोबर समाजाची प्रगती साधून समाधानी जीवन जगण्याची वृत्ती विकसित होण्याचे शिक्षण म्हणजे शांततेचे शिक्षण होय.

अंतर्गत शांततेकडून बाह्य शांततेकडे ः

शांतता ही संकल्पना मानवी मनाशी निगडीत असल्याने□मानवी मनावर शांततेचे संस्कार होणे जास्त महत्वाचे ठरते. मानवी मनावर हे संस्कार झाले की□व्यक्तीला अंतर्गत शांतता प्राप्त करून त्या आधारे बाह्य शांतता प्राप्त करणे सहज शक्य होते. विश्वव्यापक शांततेचे ध्येय साध्य करण्यासाठी मानवी मनापासून सुरवात करावी लागते. म्हणजेच मानवी मन सुसंस्कारीत झाले की विश्वव्यापक शांततेकडे जाणे सहज शक्य होते.

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

शांतता आणि शिक्षण ः

शांतता शिक्षणाच्या प्रकियेमध्ये व्यक्तीमधील नैसर्गिक स्वभावगुणांचा शोध व विकास तसेच त्या स्वभावगुणांचा व्यक्तीच्या तसेच समाजाच्या विकासाकरता होणारे प्रयत्न अपेक्षित आहेत. आणि शिक्षण प्रकियेचे प्रमुख ध्येयही पुढीलप्रमाणे आहे, "व्यक्तीमधील दैवी गुण शोधणे व त्यांचे प्रकटीकरण करणे तसेच त्याच्या व्यक्तीविकासाबरोबर सामाजिक विकास साधणे." म्हणजेच शांततेचे शिक्षण व शिक्षण प्रकिया या एकाच नाण्याच्या दोन बाजु आहेत. एकाशिवाय दुसरी पुर्ण होवू शकणार नाही.

शांतता शिक्षण आणि शिक्षक शिक्षण ः

शिक्षण प्रकिया अधिक परिणामकारक कशी करता येईल याचा विचार शिक्षक शिक्षणात केला जातो. म्हणजेच शांततेचे शिक्षण परिणामकारक रूजविण्याची जबाबदारीही शिक्षक शिक्षणाकडे येते. शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा विचार केला तर शांतता निर्माण होण्यास मदत होईल असे वाटते.

शांतता शिक्षणातील काही प्रमुख गोष्टी ः

अ □नैसर्गिक स्वभाव गुणांचा शोध व त्यांचे प्रकटीकरण.

ब □व्यक्तीविकासातून सामाजिक विकास.

क □सामाजिक विकासातून व्यक्तीविकास.

ड □मानसिक शांततेचा विकास.

ई □शांतता शिक्षण संकल्पना.

अ □नैसर्गिक स्वभाव गुणांचा शोध व त्यांचे प्रकटीकरण ः

प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासावर प्रामुख्याने दोन गोष्टींचा प्रभाव पडतो

1□त्याच्याकडे असणारे अनुवांशिक स्वभाव गुणविषेश .

2□त्याच्यावर होणारे संस्कार.

म्हणून शिक्षकाने मुलांचे स्वभाव गुणविषेश ओळखून योग्य संस्कार केले पाहिजेत. प्रत्येक मुलाचा स्वभाव वेगवेगळा असतो.□मनमिळावू □आनंदी□चिडचिडा इ.□तसेच प्रत्येकाच्या घरी योग्य संस्कार करण्यासाठी पोषक कौटुंबिक पार्श्वभूमी असेलच असे नाही. म्हणून शिक्षकाने प्रासंगिक निरीक्षणातून□ गटागटातून काम करताना□खेळताना□जेवताना विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण केले पाहिजे. निरीक्षणाचे कौशल्य विकसित केले पाहिजे. शिक्षकाला प्रत्येक प्रकारच्या नैसर्गिक स्वभावाचे गुण दोष माहित असणे आवश्यक आहे. तसेच त्या नैसर्गिक स्वभावाचे गुणविषेश बदलण्यासाठी कोणत्या शैक्षणिक अनुभवांची रूजवणूक केली

पाहिजे, कोणते संस्कार केले पाहिजेत याची जाण असली पाहिजे. म्हणून शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा समावेश असावा.

मानवी नैसर्गिक स्वभावाचे विविध प्रकार व त्यांची वैशिष्ट्ये, विद्यार्थी वर्तनाचे निरीक्षण करण्याचे विविध मार्ग, प्रासंगिक नोंदी ठेवण्याचे विविध प्रकार, विद्यार्थ्यांमधील भिन्नतेचा आदर करण्याचे मार्ग, संस्कार कथा, राष्ट्रपुरूषांच्या जीवनावर आधारीत कथा तसेच त्यांचे सामाजिक योगदान यांचा समावेश असावा.

ब) व्यक्तीविकासातून सामाजिक विकास :

शिक्षकाला व्यक्तीविकासाचे विविध पैलू व त्यातील मानसिक व भावनिक विकासाचे महत्त्व समजले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, मानसिक, भावनिक विकासाबरोबर सामाजिक विकास कसा साधावा याचे कौशल्य विकसित झाले पाहिजे. त्यासाठी विविध अध्ययन अनुभवांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे सामाजिक विकासाच्या पैलूंचेही ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कोणत्या स्वभाव वैशिष्ट्यांचा उपयोग कोणत्या सामाजिक विकासासाठी करता येऊ शकेल याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. व त्याप्रकारची वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये जोपासणे आवश्यक आहे. म्हणून शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा समावेश असावा.

लोकशाही तत्त्व व लोकशाही विचार, स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, आंतरीक गुणांचा विकास (आनंद, प्रेम, साहस), मुल्यांची रूजवणूक (सत्य, अहिंसा, स्वांतंत्र्य, समता, बंधूता, त्याग, न्याय), सर्वां विषयी आदर, सामाजिक जबाबदारी, सामाजिक न्याय, वंचितावरील गरीबावरील व शोषितावरील अन्याय न होण्यासाठी समग्र दृष्टिकोन.

क) सामाजिक विकासातून व्यक्तीविकास :

‘ समाजाच्या अस्तित्वातच माझे अस्तित्व सामावलेले आहे. समाज विकासातच माझा विकास सामावलेला आहे. योग्य सुसंस्कारीत समाजातच माझा आनंद व माझे समाधान सामावलेले आहे. समाज आनंदी असेल तर मी समाधानी व आनंदी होणार आहे’, अशी मनोभावना व वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये जोपासली पाहिजे. त्याचप्रमाणे ‘समाजामधूनच माझ्या विविध गरजा भागणार आहेत, म्हणजेच मला माझ्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी समाजावरच अवलंबून राहावे लागणार आहे मग तो समाज प्रांतीय असेल, राष्ट्रीय असेल किंवा आंतरराष्ट्रीय असेल, माझ्या गरजा औषधाच्या असतील, अन्नधान्याच्या असतील किंवा तंत्रज्ञानाच्या असतील मला त्या पुर्ण करण्यासाठी समाजावर अवलंबून राहावे लागणार आहे.’ याची जाणीव प्रत्येकाला असणार आहे. म्हणून शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा समावेश असावा.

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे व युनिसेफचे कार्य□भारत देशातील सांस्कृतिक विविधता□आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा परिचय□विविध जागतिक समस्या होण्याची कारणे व ती नाहिशी करण्यासाठी माझी भूमिका□शांतता मंडळांचे कार्य□शांतता प्रक्रियेत विविध घटकांचा सहभाग□कुटुंब□समाज□वृत्तपत्र□दूरदर्शन□रेडिओ□Internet.

ड □मानसिक शांततेचा विकास ः

प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या मानसिकतेचा अभ्यास करून समाधानी व शांततायुक्त जीवन कसे जगता येईल याचा विचार विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. म्हणून शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा समावेश असावा.

मानवी विकासातील शांततेचे महत्त्व□मानसिक आरोग्य□आनंद□सुख□समाधान□वैचारिक द्वंद्व□निर्णय प्रक्रिया□ताणतणाव व्यवस्थापन□सकारात्मक विचार□विविध धर्मांचे शिक्षण□आत्म्याचे शिक्षण□मूल्यांचे शिक्षण□ जीवनाचे शिक्षण□व समाधानी जीवनाचे शिक्षण□मनाचे आरोग्य संतुलीत ठेवण्यासाठी योग□ध्यान□प्राणायाम□ मौन व व्यायाम यांचे महत्त्व .

ई □शांतता शिक्षण संकल्पना ः

शिक्षक शिक्षणात पुढील गोष्टींचा समावेश असावा.शांतता शिक्षणाचे विविध पैलू उदा.अर्थ□ संकल्पना□उद्दिष्टे□गरज□महत्त्व□तत्वे व शांततेला बाधा आणणारे घटक इ.

या सर्वांचा जर विचार केला तर असे लक्षात येते की शिक्षक शिक्षणाद्वारेच शांतता शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करणे सहज शक्य होईल.

संदर्भ ः

कुंडले म.बा.□2003□शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणे□श्रीविद्या प्रकाशन.
चव्हाण किशोर □2011□शिक्षण तरंग. नाशिक□इनसाईट पब्लिकेशन्स.

शांतता लोकशाही तत्वांचा सन्मान करून लोकशाही विचारांची देवाणघेवाण करणे
स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास प्रोत्साहित करणे
मूल्ये दृष्टिकोन कौशल्यावर भर देवून निसर्ग व मानवामध्ये सामंजस्य प्रस्थापित करणे.
आनंद प्रेम साहस या आंतरीक गुणांचा विकास करणे
सर्वांविषयी आदर सामाजिक जबाबदारी सामाजिक न्याय
वंचितावरील गरीबावरील व शोषितावरील अन्याय न होण्यासाठी समग्र दृष्टिकोन विकसित करणे.
तात्विक भाग महापुरूषांचे चरित्र **मा**नवतेसाठी व शांततेसाठी केलेले कार्य .सत्य अहिंसा त्याग प्रेम या मुल्यांची रूजवणूक करून शांततामय परिस्थीती निर्माण करण्यात हातभार लावणे.
संयुक्त राष्टसंघाचे व युनिसेफचे कार्य भारत देशातील सांस्कृतिक विविधता समजावून घेणे . आंतरराष्टीय संस्थांचा परिचय करून घेणे. विविध जागतिक समस्या होण्याची कारणे व ती नाहिशी करण्यासाठी माझी भूमिका. अहिंसा सहिष्णुता इ. विषयांवर भर देणे.कृतीवर आधारित कार्यक्रम शाळेत शांतता मंडळ स्थापन करून विविध उपक्रम राबविणे. सामाजिक

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

समस्यांवर चर्चा करणे . फलकावर सुविचार लिहीणे . शांतताप्रिय व्यक्तिंच्या भूमिका साकारणे . शालेय दैनंदिन परिपाठातून मौन ध्यान योग प्राणायाम यांचे महत्व समजावून देणे . विश्वशांती प्रार्थनांचे आयोजन करणे . समाजसेवा उपक्रमामार्फत सहकार्याची भावना विकसीत करणे . जाणिवपूर्वक चित्रपट दाखविणे पुस्तक वाचण्यास देणे .

शांतता शिक्षणाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे उदा . अर्थ व संकल्पना गरज महत्त्व तत्वे उद्दिष्टे बाधा आणणारे घटक शिक्षकाची भूमिका

मूल्यांचा अभ्यास□सत्य□अहिंसा□न्याय□स्वातंत्र्य□समता□बंधूता

शांतता प्रकियेत विविध घटकांचा सहभाग□कुटुंब□समाज□वृत्तपत्र□दूरदर्शन□रेडिओ□Internet.

विविध विचारवंताचा शांतता प्रकियेतील सहभाग

मानवी विकासातील शांततेचे महत्व

मानसिक आरोग्य□आनंद□सुख□समाधान□वैचारिक□द्वंद्व□निर्णय प्रकिया□ताणतणाव व्यवस्थापन□सकारात्मक विचार□योग□ प्राणायाम□ध्यान धारणा□व्यायाम यांचे महत्व

Copyright © 2020, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies